

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

טעמים

כבר בתקופה התלמודית, ואולי עוד קודם לכן, נהגו לקרוא את המקרא בנעימה, מעין זמרה דקלומית, הכוללת הפסקות והרמות קול במקומות קבועים לפי נוסח קבוע. וכך נאמר בתלמוד (בבלי מגילה דף לא, עמוד א): "כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר 'וגם אני נתתי להם חקים לא טובים' וגו'" (יחזקאל כ, כה). אחרי התקופה התלמודית, כנראה במאות השביעית והשמינית, העלו אנשי המסורה נעימה זו על הכתב, וסימנוה בסימנים הנקראים "טעמים". כשם שנקבעו באותה תקופה שלוש שיטות של ניקוד, כך נקבעו שלוש שיטות של טעמים: השיטה הטבריינית, היא זו המשמשת בספרינו עד היום; ושתי שיטות שפסק שימושן ונשתמרו רק בכתב-יד: השיטה הארץ-ישראלית, שנקבעה כנראה בדרום ארץ-ישראל, והשיטה הבבלית, שנקבעה בבבל.

במסורת הטבריינית ובמסורת הארץ-ישראלית שיטה אחת של טעמים משמשת בכ"א ספרי המקרא, וכן בחלקים הסיפוריים בספר איוב (א, א – ג, ב; מב, ז-יז), והם נקראים טעמי כ"א ספרים; ושיטה אחרת בספרי תהלים, משלי ואיוב, והם טעמי אמ"ת. שתי המערכות האלה שונות מאוד זו מזו; בדרך כלל הטעמות ספרי אמ"ת מורכבת ורב-גונית מזו של כ"א ספרים.

תכליתם הראשונה של הטעמים הייתה לקבוע בכתב את הנעימה המוסיקלית שבה נקרא המקרא. במקורות המסורה הטעמים מתחלקים לפי נעימתם ל"דרך גובה", אלו שמגביהים בהם את הקול; "דרך רום", אלו שבהם רמת הקול בינונית; ו"דרך שְׁחִיָּה", אלו שבהם מנמיכים את הקול. בדרך כלל במקום שההפסקה קטנה הנעימה גבוהה, ואילו במקום של הפסקה גדולה הנעימה נמוכה, כצליל מוביל וצליל פתרון.

נעימת הקריאה בטעמים הנהוגה היום בבתי-הכנסת שונה בפי בני העדות השונות: אשכנזים, ספרדים, בבליים, תימנים וכיו"ב. נעימות-קריאה שונות יש גם להזדמנויות שונות: נעימת-קריאה לספרי התורה, נעימה לקריאת ההפטרת, נעימה לקריאה במגילת איכה, וכיו"ב. אין לדעת באיזו

מידה הקריאה הנהוגה היום משקפת את הקריאה העתיקה; אך מסתבר שכמה יסודות מאותה קריאה עתיקה נשתמרו גם בקריאה המקובלת היום. הטעמים מתחלקים למפסיקים ומחברים. המפסיקים מורים על סופן של פסוקיות מוסיקליות, ואילו המחברים – על תחילתן ואמצען. במלים אחרות: הטעמים המחברים מורים שזרם הקריאה נמשך, ואילו המפסיקים מורים על עצירתו. ההפסקות, העצירות בזרם הקריאה שונות במשכן ובעצמתן, ומבחינה זו המפסיקים מחולקים לארבע דרגות, מן הגדולים ביותר (דרגה I) עד הקטנים (דרגה IV). דרגות אלו יחסיות הן: בפסוקים ארוכים גם מפסיק מדרגה נמוכה כוח הפסקתו גדול, ואילו בפסוקים קצרים גם מפסיק מדרגה גבוהה כוח הפסקתו קטן. בטעמים המחברים אין דרגות, ומידת חיבורם שווה.

ההטעמה בכללותה מיוסדת על שיטת חצייה: הפסוק נחלק לשתי פסוקיות, כל אחת מהן – לשתי תת־פסוקיות, וכן הלאה. סיומי הפסוקיות מוטעמים בטעמים מדרגה ראשונה, סיומי תת־הפסוקיות בטעמים מדרגה שנייה וכו'. דוגמה:

וַיִּשָּׂא יַעֲקֹב² לָרַחֵל¹ וַיִּשָּׂא אֶת־קִלְוִי² וַיִּבְדֵּן¹ (בראשית כט, יא).

תיבת "ויבדן" מסיימת את הפסוק ומוטעמת במפסיק מדרגה ראשונה (סילוק). תיבת "לרחל" באה בסוף מחציתו הראשונה של הפסוק ומוטעמת גם היא במפסיק מדרגה זו (אתנח). הפסוקית הראשונה שבפסוק נחצית בתיבת "יעקב", השנייה נחצית בתיבת "קלוי", והן מוטעמות במפסיק מדרגה שנייה (טפחא). תיבות "וישק" ו"ישא" אין הקריאה נעצרת בהן, והן מוטעמות בטעמים מחברים (מרכא).

בשיטה זו מוטעמים גם פסוקים ארוכים יותר, ובהם משמשים גם מפסיקים מדרגה שלישית ורביעית. במקום שנדרשת חלוקה מפורטת יותר, משמשים מפסיקים עוקבים מדרגה אחת, וכל הקודם לחברו בפסוק, כוח הפסקתו גדול יותר.

צרכים מוסיקליים הם שקובעים לעתים את סדרם ורציפותם של הטעמים. יש טעמים שחייבים לבוא בפסוק או בחלק ממנו; יש טעמים שהם מנועים מלבוא זה בסמוך לזה; טעם מסוים עשוי לבוא רק אם בינו לבין הסמוך לו יש מספר מינימלי של מלים או הברות, ואם אין מינימום

זה, בא טעם אחר במקומו. יש מפסיקים החייבים לבוא זה אחר זה, כצליל מוביל וצליל פתרון, כגון שלפני אתנח או סילוק בא בדרך כלל טפחא, לפני סגול – זרקא.

מפסיק עשוי לבוא בלא כל מחבר לפניו, אך מחבר איננו עשוי לבוא בלא מפסיק אחריו. יש מפסיקים שלהם מחבר אחד בלבד, המשמש בכל המסיבות, כגון מרכא המשרת לסילוק; ויש מפסיקים שלהם מחברים רבים, אפילו חמישה. עתים בחירת המחבר מותנית במבנה התיבות ובמרחק שבין הטעמותיהן; דרך משל: פשטא, המחבר שלו בדרך כלל מהפך, כגון: וַתֵּעַן רָחֵל (בראשית לא, יד), אבל במקום שאין שום חציצה בין הטעמות תיבת המחבר לתיבת הפשטא, משמש מרכא, כגון: קוֹם צֹא (שם, יג).

לוח הטעמים

דרגה I

סילוק, סוף פסוק: דְּבָר
מפסיק-משנה: טפחא; מחבר: מרכא.

אתנח, אתנחתא: דְּבָר
מפסיק-משנה: טפחא; מחבר: מונח. לעתים רחוקות שני מונחים.

דרגה II

סגול, סגולתא: דְּבָר
(בשבעה מקומות במקרא, כשאין לפניו זרקא, באה תמורתו שלשלת: דְּבָר)
מפסיק-משנה: זרקא; מחברים: מונח אחד או שניים.

זקף: דְּבָר
(במקומו עתים זקף גדול: דְּבָר; או מתיגה זקף: קְשֶׁלֶח, שמות ח, א).
מפסיק-משנה: פשטא; מחברים: מונח אחד או שניים.

טפחא: דְּבָר
מפסיק-משנה: תביר; מחבר: מרכא (ב-14 מקומות במקרא דרגא ומרכא כפולה).

דרגה III

זרקא, צינור: דְּבָרִי

מחבר ראשון: מונח או מרכא; שני: מונח או אזלא; שלישי: תלישא קטנה; רביעי ואילך: מונחים.

פשטא: דְּבָרִי

אם הטעם באות הראשונה של התיבה, ואין מחבר לפניו – בא במקומו

יטיב: מְלֻד

מחבר ראשון: מהפך או מרכא; שני ואילך – כמו לגבי זרקא.

תביר, תיברא: דְּבָרִי

מחבר ראשון: דרגא או מרכא; שני ואילך – כמו לגבי זרקא.

רביע: דְּבָרִי

מחבר ראשון: מונח; שני: דרגא; שלישי: מונח.

דרגה IV

פִּזְרִי: דְּבָרִי

מחברים: מונחים.

תלישא גדולה: דְּבָרִי

מחברים: מונחים.

גרש, גרשיים: דְּבָרִי, דְּבָרִי

גרשיים באים כשהתיבה מוטעמת מלרע ואין לפניו המחבר אזלא. אם

טעמה מלעיל או לפניו המחבר אזלא משמש גרש.

מחבר ראשון: מונח או אזלא; שני: תלישא קטנה; שלישי ואילך: מונחים.

לגרמיה: דְּבָרִי

מחבר: מרכא.

מחברים

מרכא (דְּבָרִי), מונח (דְּבָרִי), מהפך (דְּבָרִי), דרגא (דְּבָרִי), אזלא, קדמא (דְּבָרִי),

תלישא קטנה (דְּבָרִי), מרכא כפולה (דְּבָרִי).

למן הטעמים מכוון ליחסים התחביריים של חלקי המשפט, היינו: יחסי הקרבה שבין המלים ובין הפסוקיות. לפיכך הם עשויים ללמד על ההבנה התחבירית המשתקפת בנעימת הקריאה. אמנם לא כל פירושיהם ודרושיהם של חז"ל מכוונים לפיסוק הטעמים שלפנינו, אך פרשני ימי הביניים השתדלו בדרך כלל להתאים את פירושיהם לטעמים. ר' אברהם אבן עזרא, למשל, אמר: "כל פירוש שאינו על פי הטעמים לא תאבה לו" (מאזנים ד, ב). עתים אנו יכולים ללמוד מן הטעמים על היחסים התחביריים המשתקפים בהם, שהם שונים מן המקובל היום, כגון: וַיִּשְׁתַּחוּ אֲפִים אֶרְצָה (בראשית יט, א), תיבת "אפים" נמשכת אל "וישתחו" ומופרדת מן "ארצה"; "להעלות נר תמיד" (שמות כז, כ), תיבת "נר" נמשכת אל "להעלות", ולא אל "תמיד" (היינו: הנעימה אינה מתכוונת לצירוף "נר תמיד"; שְׁאוֹל ויהונתן הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו (שמואל ב' א, כג), תיבת "בחייהם" נמשכת אל שלפניה ולא אל שלאחריה, היינו: הנאהבים והנעימים בחייהם, ובמותם לא נפרדו.

את רוב הטעמים נהוג לסמן בהברה המוטעמת שתיבה, כגון: מַעַל לְרִקְיעַ (בראשית א, ז), ועלידי כך הם מודיעים מהי ההברה המוטעמת. עניין זה חשוב ביותר, לפי שידיעת מקום ההטעמה היא יסוד להכרת הלשון ולהבנת דקדוקה. יש רק טעמים מעטים שאינם מסומנים בהברה המוטעמת: פשטא, זרקא, סגול, תלישא קטנה – מסומנים בסוף התיבה; תלישא גדולה – מסומן בראש התיבה. בתיבה שטעמה מלעיל נוהגים להכפיל את הפשטא, היינו: לסמנו בסוף התיבה וגם בהברה המוטעמת, כגון: לִפְנֵיךָ (ישעיה נח, ח). יש כתבי־יד ודפוסים הנוהגים להכפיל בתיבות מלעיליות גם זרקא, סגול ותלישא קטנה; ואלו מכפילים גם תלישא גדולה כשטעם התיבה אינו בהברתה הראשונה.

בשיטות ההטעמה הארץ־ישראלית והבבלית הטעמים אינם מסומנים בהברה המוטעמת.

עתים יש טעמים גם בכתבי־יד קדומים של חיבורי הלכה, כגון משנה ותלמוד, ולעתים רחוקות מאוד גם בכתבי־יד של פיוטים ותפילות. נוסף על הטעמים המפסיקים והמחברים יש עוד שלושה סימנים המשמשים במערכת ההטעמה:

א. מקף – תיבה הנקראת ברצף הקריאה, ואין בה שום עצירה, לא של מפסיק ואף לא של מחבר, בא אחריה מקף, ומשמעותו: אין בתיבה שום

טעם מְשַׁלָּה, והיא נקראת ברצף אחד עם התיבה שאחריה, בטעמה של זו. בדרך כלל המקף בא אחר תיבות זעירות, כגון: אֶתְּ, כָּלְ; בין שתי תיבות שהטעמותיהן סמוכות, כגון: אֶמְרִי־לִי (בראשית כ, יג); במקום שיש צורך לחסוך טעמים, כגון בפסוקים ארוכים.

בתיבות מוקפות יש שתנועות מתקצרות (כשהברות שהיו מוטעמות שוב אין בהן סימן טעם), כגון סגול תמורת צירי: יְדַבֵּר־נָא (בראשית מד, יח), או קמץ חטוף תמורת חולם, כגון: וּמִגְעָר־כָּךְ (ישעיה נד, ט).

ב. מִתְּגַ, גְּעִיָּה – סימן דומה לסילוק ומציין הארכה או עצירה בקריאת תנועה. הוא בא בדרך כלל בהברה פתוחה שבינה ובין ההברה המוטעמת בתיבה יש חציצה של תנועה או יותר, כגון: אֶנְכִּי; עם תנועה גדולה לפני שווא, כגון: אֶמְרִי; ולפני חטף, כגון: תִּעְמָד. לפיכך יש רואים בו מעין הטעמת־משנה של התיבה.

ג. פִּסֵּק – קו מאונך בין שתי תיבות; הוא בא אחר תיבה מוטעמת במחבר כאשר הורגש צורך להפסיק קצת אחריה מסיבות שונות, כגון הפרדה מסיבה פוניטית בין עיצורים דומים: וְאֶנְשֵׁים אִמְעִטָּ (נחמיה ב, יב). או הפרדה מסיבה עניינית כדי למנוע פגיעה בכבוד ה'. כגון חֲרַפְתָּ אֲדֹנָי (ישעיה לז, כד).

שני עניינים דקדוקיים קשורים במישרין למערכת הטעמים:

א. בגדכפ"ת הסמוכות לאהו"י. במקום שתיבה הפותחת באחד מעיצורי בגדכפ"ת באה אחר תיבה המסתיימת בהברה פתוחה (על פי רוב באחת מאותיות אהו"י), בגדכפ"ת רפים, כגון: הִיָּתָה תְּהוֹ (בראשית א, ב). כלל זה חל רק אם התיבה הראשונה מוטעמת במחבר (או מוקפת), אך אינו חל אם היא מוטעמת במפסיק.

ב. צורות ההפסק משמשות בעיקר בתיבות מוטעמות במפסיקים מְדַרְגָּה I, סילוק ואתנת. דרך משל: שִׁמְרוּ (ירמיה טז, יא), גִּפְן (ישעיה כד, ז), אֲנִי (במדבר יד, כא). תיבות מוטעמות במפסיקים מְדַרְגָּת אחרות או במחברים באות בדרך כלל בצורות הקשר, כגון: שִׁמְרוּ (ירמיה ח, ז), גִּפְן (זכריה ג, י), אֲנִי (שמות יח, ו), ורק לעתים רחוקות בצורות הפסק, כגון: שִׁמְרוּ (במדבר ט, כג), אֲנִי (שמואל א' כא, טז), אֲנִי (מלכים ב' ה, ז).